

Ототожнення Іншого зі злом: що спільного у “русского міра” та правого популізму*

Марієтта ван дер ТОЛ
Школа урядування ім. Л. Блаватніка Оксфордського
Університету, Лондон, Велика Британія

Вступ

В статті досліджується поняття зла в політиці, а особливо в контексті правого популізму та ідеології “русского міра”. На перший погляд, права ідеологія та ідеологія “русского міра” можуть здаватися дуже різними. В Україні вони, безумовно, мають різні прояви – особливо тому, що ідея “русского міра” використовується для завуальовування геополітичної агресії Путіна. Проте в своїй основі правий популізм й ідеологія “русского міра” мають дещо спільне, що є глибоко проблематичним, а саме: ці ідеології ототожнюють іншого зі злом.

Війна зробила ще більш важливим ствердження своєї повної відданості українському народу. Це саме собою є цілком легітимною політичною реакцією на війну, яка ведеться проти цієї країни. Водночас, не завжди легко відрізнити ствердження національної ідентичності, з одного боку, від націоналізму, який сповідує права ідеологія, з іншого. На богословському рівні ці відмінності все ж таки важливо визнавати, і в цьому есеї я спробую довести, що потрібно остерігатися саме від приписування абсолютного зла політичному іншому.

“Чому?” – хтось може поцікавитися. Звичайно, можна і потрібно називати зло, яке чинять інші. Це, однак, відрізняється від ототожнення іншого з абсолютним злом, чим займаються як праві ідеології, так і ідеології “русского міра”. Ототожнення іншого зі злом розлюднює його і відкриває можливість узаконення застосування проти нього грубої сили. Більше того, це ототожнення зі злом відірване від проблеми зла, як воно розуміється в християнській традиції, відокремлене від постаті Христа і християнської історії відкуплення. Пояснюючи причину, я вважаю, що ідеології правого крила та “русского міра” несумісні з християнськими уявленнями і повинні бути відкинуті.

*Ця стаття ґрунтується на матеріалах конференції “Християнська ідентичність у національному, транснаціональному та локальному просторах: Перспективи протестантизму, православ'я та римокатолицизму”, що відбулася в Оксфордському університеті 4-5 квітня 2022 року. Ця конференція є частиною проекту “Протестантська політична думка”, який фінансується Фондом Гарольда Сміта (Harold C. Smith Foundation).

Визначення

Отже, коли я говорю про “русскій мір” і праву ідеологію, що саме я маю на увазі?

Ідеологія “руського міра” стверджує, що існує православна християнська російська цивілізація. Вона вважає своїми територією і народи Росії, України, Білорусі, а іноді й інших націй. У такій картині світу “русскій мір” втілює і захищає “добро”, а також бере на себе роль Захисника Віри: в даному випадку – захистити “русскій мір” від “зла”, тобто від “Заходу”, який уособлюється НАТО, а також лібералізмом, щоб це не означало.

Праві ідеології іноді спираються на християнські образи і символи, але частіше позиціонують себе як переважно світські. Ці ідеології прикріплюють ідолопоклонство “добра” до певної нації. Це добро не просто про знайомство з певними культурними звичками, мовою, способом життя, а про моральний пріоритет і навіть зверхність нації як етнічної спільноти. Іноді ця ідеологія позиціонує себе як християнську, а іноді як світську. Праві рухи часто апелюють до загальної концепції “народу” та проєктують “зло” на його опонентів, яких вони можуть називати “ворогами народу”. Це можуть бути переселенці, еліти або інші расизовані групи. Вони апелюють до народу для своєї легітимності. Вони стверджують, що виконують “волю народу”, намагаючись уникнути поправок: правових принципів, певних цінностей чи навіть всієї демократії та верховенства права.

Наразі права ідеологія – це не те саме, що правий екстремізм. Різниця полягає в тому, що правий екстремізм готовий використовувати насильницькі методи, щоб реалізувати бачення нації. В Україні ми знаємо, що такі дрібні маргінальні групи, як “Свобода” та “Правий сектор”, є ультра-націоналістичними, а також антисемітськими. Але вони дуже маленькі. Сьогодні я не робитиму на них акцент, але уважайте, що те, що я кажу про праву ідеологію, зазвичай стосується і правого екстремізму.

Аргумент: праві ідеології та ідеологія “руського міра” приписують зло політичному іншому в абсолютних термінах.

Однією з ганебних заяв Путіна є те, що Україну потрібно денацифікувати. І тут наша перша реакція може бути такою: а як щодо Зеленського? Як президент єврейського походження може бути нацистом? Але таким чином ми ризикуємо прогавити те, що Путін, можливо, мав на увазі, а саме: він зображує Україну та її керівництво як найяскравішу та найбільш очевидну картину зла. Що ж такого злого є в Україні? На думку Путіна, це траєкторія руху України до Заходу і, можливо, навіть до ліберальних цінностей. Звідки ми це знаємо?

Якщо подивитися на проповіді патріарха Кирила, то побачимо, що він говорив про західний лібералізм як про зло. Він знову використовує один конкретний приклад, а саме приклад гей-прайдів. Але гей-прайди – це лише одна з метафор всього зла на Заході: сюди також можна віднести рівність жінок, доступ до абортів, а особливо – секуляризм і загальний занепад традиційних цінностей. Його пропо-

віді спираються на карикатурному зображенні Заходу і, здається, обходять стороною той факт, що багато західних країн досить розділені щодо цього питання, не в останню чергу Сполучені Штати Америки. Але який результат? Це зводить Захід, і Україну зокрема, до зла: вони зіпсовані не лише частково, а повністю.

Права ідеологія робить дещо схоже. Я вже згадувала, що права ідеологія проектує зло на своїх опонентів. Це можуть бути внутрішні інші щодо нації: біженці, переселенці, небілі, еліти лівого спрямування, іноді євреї тощо. Ви могли б почути це у Трампа, коли 6 січня 2020 року він говорив про ультраправі групи як про “хороших людей”, а от про своїх опонентів він говорив як про поганих або зіпсутих людей, зрадників, ворогів нації, ворогів народу. Знову ж таки, це приписування зла є досить абсолютним. Це те, що ми бачимо і в Європі; деякі ультраправі рухи є антиліберальними, антиелітарними, антиурядовими, деякі проти релігійних або етнічних меншин, деякі расистські. Вони також можуть бути налаштованими проти зовнішніх груп: це може бути іноземна держава або міжнародна організація. У Європі ми бачимо, що праві популісти часто вказують на Європейський Союз, і це зводить розмову про співпрацю та взаємодопомогу до того, щоб бути або про- або антиєвропейським.

Важливо відзначити, що в цих схемах добро і зло представлені в апокаліптичних термінах: ці ідеології уявляють собі епічну боротьбу між добром і злом, в якій збереження добра може бути забезпечене лише повною і остаточною поразкою зла, тобто їхніх політичних опонентів. Але цей апокаліптицизм значною мірою світський: він спонукає до своєрідних місій порятунку тут і зараз і жодним чином не спирається на християнські наративи відкуплення: це відкуплення без Христа.

Апокаліптичний характер проєкції зла такий, що спонукає до дій тут і зараз, і ці ідеології можуть теоретично або у випадку крайніх правих фактично допускати і навіть возвеличувати можливість насильства. Але, здається, тут є суттєва різниця: тоді як ультраправі групи в Україні відносно невеликі, ідеологія “руського міра” поширюється силами однієї з найбільших держав світу. А це означає, що руйнівна сила ідеології “руського міра” більш помітна, ніж деструктивний потенціал правої ідеології, який принаймні поки що не такий помітний.

Аргумент: приписування абсолютного зла розлюднює іншого (і відкриває можливість грубої сили)

Богословам є що сказати з приводу проблеми зла і того, як зло проявляється у світі. Існує багато людей, для яких питання зла зводиться до питання “Чому в світі є зло?”. Це дуже людська реакція на страждання і жорстокість. Чому це відбувається зі мною? Чому Бог нічого з цим не робить? Або якщо є Бог, чому Він дозволяє стільки страждань? З пасторської перспективи, важливо дозволити людям повністю дослідити ці питання, а також спиратися на релігійну спадщину, щоб зробити це, наприклад, через псалми.

У політично-богословських роздумах питання зла, однак, стоїть інакше: як ми ставимося до зла? Як ми можемо стримувати зло політикою та заходами, які

є етичними та добре збалансованими? Яку відповідальність несемо ми, держава та громадянське суспільство за втілення того, що вважаємо добром? Які межі політичних інструментів, що ми прагнемо використовувати? Ідеології правих та “русского міра” зазвичай не мають дуже глибоких відповідей на ці питання. Їхній діагноз проблеми простий, як і їхні рішення. Вони відповідають на інші запитання: “Чому в світі є зло?”, вказуючи на простих людей: від тих, хто служить у владі, до всього населення. Таким чином вони ділять світ на добро і зло, розділяючи людей на добрих і злих.

У християнській уяві бути повноцінною людиною означає відображати щось від Божої доброти. З самого початку книги Буття люди зображуються як такі, що створені за образом і подобою Бога. До самого кінця книги Об’явлення існує відчуття, що незалежно від того, наскільки все йде погано, щось із цілісності цього фундаментального доброго зберігається, попри гріх, попри дії, людина покликана прихилитися до тієї доброти, в якій вона була створена. Тобто, говорячи, що хтось є цілковитим злом, перекреслює *Imago Dei* (Образ Божий): а це, принаймні в християнській уяві, означає розлюднювати його. Це розриває трикутник відносин “Я-Ти”, про який говорить Мартін Бубер: відносини, в яких повністю визнається людяність іншого.

Контраргументом на це може бути те, що Псалми іноді беруть участь у розлюдненні іншого. Дозвольте мені навести приклад з Псалма 21. Псалмоспівець у своїй агонії перестає говорити про своїх ворогів як про людей. Він каже: “Від меча збережи мою душу, одиначку мою з руки пса! Спаси мене від пащі лев’ячої!” Подібне посилення на лева зустрічається в 1 Петра 5: “Ваш супротивник – диявол – ходить, ричучи, як лев, що шукає жертви кого”: це виражає щось про силу зла, але також про людську схильність перестати говорити про своїх ворогів як про людей. У воєнний час спокуса часто полягає в тому, щоб прирівняти ворога до якогось виду тварин: тарганів, щурів, собак, мавп, свиней, змій або просто звірів. Це трапляється по обидва боки війни. Згадування про іншого як про тварину дозволяє не повною мірою взаємодіяти з ним і не повною мірою поважати його людську гідність, і потенційно легітимізувати заподіяння великої шкоди.

Як з цим впоратися? Один із поглядів полягає в тому, що Псалми зачіпають весь спектр людських емоцій і, таким чином, дозволяють читачеві задіяти і цей повний спектр емоцій – але, по суті, це розлюднення може бути лише тимчасовою позицією. Читачеві пропонується інтегруватися у ширший наратив християнської уяви: а саме, наново ствердити людяність себе та іншого у прагненні до відкуплення. Саме тут християнство йде зовсім іншим напрямком порівняно з правими ідеологіями та ідеологіями “русского міра”.

Аргумент: праві ідеології та ідеології “русского міра” відокремили проблему зла від християнської історії відкуплення.

На думку єврейського філософа Мартіна Бубера, відкуплення – це про цілісність людських відносин. Це називається теорією “Я-Ти”, яка стала популярною

серед протестантських богословів. Ця теорія свідчить про те, що ми ставимося до людей інакше, ніж до речей, тому що між людьми і речами є такий розрив, якого немає між людьми. Чому? Для Бубера це пояснюється тим, що всі відносини Я-Ти формуються відносинами між людиною і божественним. Ця реляційність (з англ. *relation* – “відношення”, “зв’язок” – прим. пер.) є ключовою: не можна марнувати і відкидати людське життя, як це можна зробити з речами, які перестали бути корисними, або які вам просто не подобаються.

І коли хтось ставиться до людського життя з презирством, це означає ставитися з презирством і до іншого, і до божественного, і до самого себе. Інакше кажучи, не можна любити Бога і ненавидіти брата свого. І це нагадує єврейську приказку, що врятувати життя – це врятувати цілий світ, а забрати одне життя – це знищити цілий світ. Визначити іншого – це сказати: ти не є повноцінною людиною, і тому наші відносини є нереляційними, і я не зобов’язаний розпочинати реляційні відносини. Це має певні наслідки для того, як відкуплення по-різному розуміється правими ідеологіями й ідеологіями “руського міра”, з одного боку, і християнськими уявленнями – з іншого.

В ідеології правих та “руського міра” відкуплення досягається через виключення, нетерпимість, а при бажанні – насильство та руйнування. Воно не відповідає принципу реляційності, оскільки інший позначається як зло, а отже, розлюднюється, і ще більше розлюднюється через активне заподіяння йому шкоди. Крім того, зміст їхнього фальшивого відкуплення є відносним – йдеться про компенсацію відчуття втрати: старих традицій, етнічної чистоти, політичного домінування. Цілі на майбутнє орієнтовані в минуле: від сакралізації минулого переходять до сакралізації майбутнього, тобто минуле вважається святим, і на його основі майбутнє мислиться як святе.

Більше того, їхні політичні інтереси є цілком світськими, навіть якщо вони роблять вигляд, що діють на основі християнських цінностей: відтворення нації в правій ідеології або цивілізації у випадку ідеології “руського міра”. Це політика, а не відносини. Механізм відкуплення також є світським: він передбачає необхідність переходу до дії через політичні інструменти тут і зараз: Орбан запровадив нову конституцію і використовує політичні інститути для боротьби зі “злом” лібералізму. Трамп заразив існуючі інституції неконституційним духом і розставив своїх друзів на посади, щоб боротися з корупцією. Путін веде війну силами важкої артилерії і порожніх звинувачень.

Усе це форми відкуплення, що впливають з егоїзму: ці люди привласнили тягар відкуплення, але не можуть його виконати. І щоб приховати цю обмеженість, вони зміщують увагу на щось інше, що потім називають злом. Це відкуплення без надії.

Аргумент: ці ідеології несумісні з християнським уявленням

Християнське уявлення більш реалістично означає проблему зла: воно визнає, що люди можуть завдавати і завдають значної шкоди один одному та своєму середовищу. І найголовніше, християнське уявлення вважає, що не лише

політичні опоненти, а кожна людина має схильність до зла. Це означає, що нечесно проектувати зло тільки на своїх політичних опонентів – проблема зла складніша за ті прості поділи, які ці ідеології хочуть, щоб ми зробили заради політичних інтересів.

Християнське уявлення утверджує людяність тих, хто чинить зло. Деякі християнські традиції роблять більший акцент на гріх і розпусту, але християнське уявлення не лишає осторонь простих людей, як це роблять ідеології правих та “русского міра”. У цих ідеологіях немає місця для благодаті чи милосердя, тоді як у християнському уявленні благодать насправді займає центральне місце, вона пропонує справжній напрямок щодо проблеми зла.

Крім того, утвердження людяності тих, хто творить зло, означає, що за нього можна притягнути до відповідальності. Це означає, що ті, хто чинить зло, несуть відповідальність перед людством і перед Богом: не просто як суб’єкти правосуддя чи покарання, а як носії управління, відповідальності та добросусідства. Усі мають покликання, навіть щоденне покликання, схилитися до того, що є добрим. Мало сенсу нести відповідальність, якщо людина не мала здатності схилитися до добра.

Історія Христа показує, що утвердження людяності є основоположним для відкуплення: не в останню чергу через віру в те, що Христос став людиною як Еммануїл, з нами Бог. Його робота спокути не була спрямована насамперед на собак, левів чи тарганів, як би ми не любили (деяких) тварин. Можливо, дар Христа полягав у тому, щоб розпізнати людяність занепалялого людства і не відкидати його як зло. Його відповіддю була молитва: “Отче, прости їх”. Як це відрізняється від тих, хто привласнює собі роль спасителя і віддає накази про виключення, нетерпимість і навіть знищення.

Висновки

Мої аргументи ґрунтуються на християнській презумпції людської гідності, реляційності та ствердженні людяності тих, кого можна вважати своїми ворогами. Можливо, в контексті правих ідеологій та ідеології “русского міра”, це здається інтуїтивно зрозумілою критикою. І хоча людська гідність, реляційність та ствердження людяності своїх ворогів є правомірною критикою тих, хто вирішив пригнічувати, було б надмірним тягарем припускати, що все це очікується від вас як від жертв війни, тим більше, що ця війна ще не закінчилася.

Ці роздуми, звичайно, написані далеко від реалій війни. Я сподіваюся, що вони допоможуть вам усвідомити несумісність між християнським богослов’ям, з одного боку, та ідеологіями “русского міра” і правих, з іншого боку, а також розвинути власне контекстуальне богослов’я іншого загалом.

Equating the Other with Evil: What Russkii Mir and Right-Wing Populism have in Common

Marietta van der Tol

Blavatnik School of Government, University of Oxford, London, UK

Переклад Ксенії Трофимчук / Translated by Ksenia Trofymchuk

Надійшла до редакції / Received 08.12.2022

Прийнята до публікації / Accepted 09.12.2022